

Д.А. Шевченко

**ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ
ГЕНЕЗИС ПРИНЦИПУ
ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ПОКАРАННЯ**

Анотація. Розглянуто деякі проблемні питання, що виникають у теорії кримінального права України з приводу історико-філософського генезису принципу індивідуалізації покарання.

Ключові слова: індивідуалізація покарання, принцип індивідуалізації покарання.

Аннотация. Рассмотрено некоторые проблемные вопросы, которые возникают в теории уголовного права Украины по поводу историко-философского генезиса принципа индивидуализации наказания.

Ключевые слова: индивидуализация наказания, принцип индивидуализации наказания.

Abstract. This article exposes some problem questions that arise up in the theory of criminal law of Ukraine concerning historical and philosophical genesis of principle of individualization of punishment.

Key words: individualization of punishment, principle of individualization of punishment.

Для створення в Україні демократичної, правової, соціальної держави, зусилля законодавця мають бути спрямовані, у першу чергу, на юридичне закріплення концепції пріоритетного захисту прав і свобод людини. Для такої держави є неминучим визнання, дотримання і захист невід'ємних прав та свобод людини і громадянина як незалежного і вільного індивіда, що володіє природними, невідчужуваними правами, які належать йому від народження.

Одним з основних принципів, закріплених у Конституції України, спрямованих на вирішення цього фундаментального завдання, є принцип рівності всіх громадян перед законом (ст. 24 Конституції України) [1]. Дане положення розвинуто у ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», у якій йдеться про те, що судові органи «здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечують кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [2].

Метою даної статті є роз'яснення історико-філософського генезису принципу індивідуалізації покарання.

Предметом дослідження є історико-філософський генезис принципу індивідуалізації покарання.

У реальній правозастосовчій діяльності, що здійснюється судовими органами, принцип індивідуалізації покарання дотримується далеко не завжди. У цих умовах актуальність філософського осмислення проблем індивідуалізації покарання як для законодавчої, так і для правозастосовчої діяльності не викликає сумнівів.

Сутність принципу індивідуалізації покарання полягає в необхідності точного і послідовного урахування всіх характерних рис конкретного правопорушення і його суб'єкта та вибору адекватної міри покарання з метою досягнення оптимальних результатів для впливу на свідомість, поведінку правопорушника і попередження здійснення ним повторних правопорушень.

Вимога індивідуалізації покарання зобов'язує компетентний державний орган або службу особу виключно диференційовано підходити до розгляду конкретної справи не тільки на етапі призначення покарання, але й на інших стадіях розвитку правовідносин – від їх виникнення до закінчення. Більше того, саме принцип індивідуалізації, втілюючи в собі засади справедливості і гуманізму, дозволяє не тільки обрати відповідну міру юридичної відповідальності, але й на будь-якому етапі судового процесу сприяти припиненню розгляду справи, якщо це не суперечить вимогам невідворотності, законності і обґрунтованості покарання.

Ігнорування вимог індивідуалізації знижує ефективність юридичної відповідальності, нерідко є причиною правозастосовчих помилок (зокрема, необґрунтоване і незаконне залучення до юридичної відповідальності, застосування невинуватого суворого або занадто м'якого покарання), а на етапі виконання конкретної міри покарання призводить до недостатнього урахування динаміки виправлення і ступеня ресоціалізації засуджених.

Вважається основне питання філософії права, в контексті використання принципу індивідуалізації покарання в правозастосовчій практиці, є конкретизацією загальнофілософського питання «що таке людина?» і виступає як питання про те, «що таке людина у юридичному розумінні»? Оскільки філософська антропология визначає людину як людину діючу, що здійснює певні вчинки, то й принцип індивідуалізації покарання може розглядатися крізь призму людських особливостей у всій повноті людського буття і свідомості, які реалізовані у вчинках самої людини.

Разом з тим таке розуміння принципу індивідуалізації призначення покарання дотепер не отримало філософського підґрунтя, не визначені філософські основи меж індивідуального підходу до осіб, що вчинили правопорушення (злочин), не визначені критерії, які характеризують особистість правопорушника не тільки з криміналістичної, але й з філософсько-психологічної точки зору, не обґрунтована належною мірою сама антропологічна парадигма застосування розглянутого принципу.

Зазначимо, що філософське осмислення принципу індивідуалізації покарання не є новим для юридичної науки. Цей принцип у тій або іншій формі підлягав аналізу у філософії права і його розуміння еволюціонувало у процесі історичного розвитку правової науки.

Вимога індивідуалізації юридичної відповідальності в найдавніших нормативно-правових актах Русі (Руській правді, різних судних і статутних грамотах) прямо не закріплювалася і чітко не проглядалася. Тому справедливо вести мову, насамперед, про домінуючу перевагу засад диференціації покарання, що дозволяє індивідуалізувати його залежно від певних факторів.

З часом у російському праві з'являються вказівки на необхідність з'ясування в суді особливостей, що характеризують особистість винного: «Подобает же судимого испытати, како есть житие его и нрав свидетельствуемые житие его. Аще не виноват и долго не держит гнева, или преподобен, или страннлюбек, и нищелюбек, и целомудр, и свет о лиса, и кроме всякыя лукавныя вещи; моуж бо неискусим и неуключим к Богу» ...

Закріплення положення про необхідність урахування якостей особистості правопорушника у співвідношенні зі спробою оцінки ступеня винності останнього в конкретному правопорушенні представляється першою спробою нормативного закріплення принципу індивідуалізації призначення покарання.

Соборне Уложення 1649 р., прийняте в період становлення централізованої Російської держави, у цілому характеризувалося жорсткістю каральної політики. Тяжкість правопорушення стає головним критерієм індивідуалізації при визначенні конкретної міри покарання. Разом з тим стосовно застосування кримінального закону до неповнолітнього в Соборному Укладенні діяв принцип – діти, що не знали про зраду винного, покаранню не підлягали, а які знали – каралися разом зі зрадником: «А жены будет и дети таких изменников про ту их измену ведали, и их по тому же казнити смертю».

Артикули Військові 1715 р., хоча і не містять окремих узагальнюючих положень про індивідуалізацію, проте, аналіз різних складів злочинів свідчить про те, що вперше

покарання було поставлено у пряму залежність від ступеня провини, конкретних обставин справи і особистих якостей самого обвинуваченого.

Артикули Військові, посилюючи каральну політику, пропонували враховувати при призначенні покарання малолітство і неповноліття як пом'якшуючі або такі, що виключають покарання обставини: «Наказание воровства обыкновенно умалется, или весьма отставляется, если... вор будет младенец, которых дабы заранее от сего отучить, могут от родителей своих лозами наказаны быть» (Артикул 195). Незважаючи на те, що ця норма нічого не говорила про вік дитини, вона була не тільки фактом прямого протекціонізму інтересів неповнолітніх у кримінальному праві, а й першим прикладом звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності у вітчизняному законодавстві.

Таким чином, дофілософський (практичний) етап розвитку вітчизняного кримінального законодавства в контексті індивідуалізації покарання тривав майже до середини XVIII століття.

Вперше на філософському рівні проблема покарання була піднята в юридичній науці в XVIII ст. У цей період покарання вважалося справедливою відплатою за злочин і розглядалося як найважливіший (часом єдино можливий) засіб боротьби з протизаконними діяннями. Правопорушення сприймалося як зухвалий замах на порядок, визначений зверху, тому лише жорстока і негайна відплата злочинцеві повинна була відновити справедливість і налякати майбутніх потенційних злочинців. Найбільш ефективними засобами боротьби зі злочинністю вважалася страта. Зрозуміло, що за таких обставин не йшлося про необхідність дослідження особистості злочинця, а врахування особливостей суб'єкта злочину практично обмежувалося його соціальним «станом».

В. Ливановський писав, що «першою і головною метою покарання ... була підтримка божественного порядку в суспільстві за допомогою підпорядкування свавільної особистості під владу Всесильної Могутності, що управляє світом». Покарання, – на його думку, – мало «підтримати існуючі суспільні відносини, було джерелом справедливості» [2].

Правопорушення вважалося зазіханням на встановлений порядок, один сумнів у справедливості якого був уже злочином. Для боротьби з ним визнавалися справедливими будь-які засоби. «Метою покарання була підтримка суспільної безпеки як на конкретних прикладах покарання, так і за допомогою залякування потенційних злочинців» [2]. Очевидно саме цим і обумовлювалася жорстокість покарань. До уваги бралася лише тяжкість злочину, але не його суб'єктивна сторона» [2].

Цим і пояснюється звичайна для епохи феодалізму невизначеність і знеособленість покарань. Якщо для середньовічної філософії людина, що вчинила правопорушення, була не більш ніж суб'єктом покарання, з усуненням якого зникає і саме правопорушення, то індивідуалізувати відповідальність поза межами зовнішніх сторін діяння представлялося зайвим.

У середині XVIII століття по феодальному праву був нанесений потужний удар. У Європі вийшла книга Ч. Беккарія «Про злочини і покарання» [3], у якій автор, покритикувавши всю сучасну практику здійснення правосуддя, висунув ідеї про необхідність домірності винесеного покарання тяжкості злочину, про рівність перед судом і про обмеження смертних вироків, про заборону жорстоких покарань і застосування катувань та ін.

Багато положень праці Ч. Беккарія, а також праць ряду інших мислителів були враховані Катериною II у процесі розбудови вітчизняної законодавчої системи, і хоча багато які з цих положень не знайшли свого реального втілення в законодавстві, вони стали основою для наступного глибокого дослідження сутності фундаментальних інститутів права і їхнього подальшого вдосконалювання. Особливо це стосувалося спроб визначення мотивів здійснення правопорушень, а також цілей і видів покарання.

З кінця XVIII століття в Європі зростає протест проти жорстоких покарань і знаходить своїх послідовників заклик до гуманності у боротьбі із злочинцями. Теоретичні і практичні проблеми індивідуалізації покарання в цей період розроблені в працях А. Фейербаха, Ч. Беккарія, Г. Гегеля, Ж. Марата.

На переконання Гегеля (1770–1831), злочин є запереченням права. Отже, покарання – запереченням заперечення. «Скасуванням» злочину шляхом застосування покарання саме право показує, що воно має силу; це є не тільки правомірним, але й необхідним для його утвердження. Злочинець, на його думку, діє, керуючись свавіллям своєї волі. Отже, вчинене ним діяння є нерозумним і випадковим. Натомість, застосування покарання є розумним і необхідним. Злочинець, свідомо підкоряючись покаранню, зрозумівши його розумність і необхідність, діє як істинно вільна людина, адже свобода і є усвідомлена необхідність [4].

Гегель доводить, що покарання необхідно вилучати із самої природи злочинного діяння, – так має забезпечуватись справедливість. Покарання є не злом, а благом для злочинця; шляхом його застосування здійснюється моральне відродження останнього. Тобто, зважаючи на твердження, що безпосереднім об'єктом злочинного посягання є зовнішнє буття «свободи волі», то останнє, як і вся сфера буття, має кількісну і якісну визначеність. Тому можна за певними об'єктивними ознаками розрізнити злочини залежно від того, порушують вони повністю зовнішнє буття свободи волі, чи лише певну його частину, і в яких саме якісних визначеннях. Наприклад, за якісними особливостями, Гегель розрізняє розбій і крадіжку. Адже у першому випадку до особистості застосовується насилля при викраденні майна, і тим самим завдається шкода особистості, а у другому останнє відсутнє. Характер небезпеки злочину для суспільного спокою також має вирішальне значення: більш небезпечними є ті злочини, які пов'язані із більш тяжким порушенням прав як у кількісному, так і в якісному відношенні [4].

Отже, саме філософам доби Просвітництва ми завдячуємо обґрунтуванням більшості принципів сучасного кримінального права. Адже вони, обурені і вражені «очищенням» суспільства кров'ю своїх громадян, прагнули перетворити покарання та придушення беззаконня на врегульовану функцію, що охопила б усі сфери

суспільного життя; карати не менше, а краще; карати може не так суворо, але ніхто не повинен уникнути неминучої кари; тісніше поєднати карну владу із суспільством. Коли постали нові форми накопичення капіталу, нові виробничі відносини і сформувався новий юридичний статус власності, ... «утвердилась доконечність визначити стратегію і методи покарань, коли б ошадлива неперервність та постійність заступили колишні витрати і надмірності». Потрібно було створити таку карну систему, що була б апаратом диференційованого ставлення до різних видів беззаконь.

Було сформульовано принципи раціонального узгодження міри покарання, яке має слугувати не тільки праву і справедливості загалом, але й самому покараному злочинцеві як правовому суб'єкту. Злочинець є зацікавленим у здійсненні справедливості не менше, ніж його судді. Практика здійснення покарання не може супроводжуватись приниженням особистості злочинця з боку представників державної влади. Наступний принцип карної політики, яку обґрунтовували теоретики природно-правової концепції – «карай, але не принижуй».

Окрім того, принцип рівної відповідальності перед законом усіх і кожного, що про нього писав Беккарія. Принцип «особистого» покарання, що виключав відповідальність родичів і близьких злочинця за його злочин. Визнання такими, що караються, шкідливими, для суспільного ладу і його законів, вчинки, і навпаки: діяння, що не завдають шкоди, не мають належати до сфери кримінального права. Принцип економії карних заходів. Покарання є необхідністю, яку не можна уникнути; тягарем не тільки для злочинця, але й для держави. Принцип «культурності» покарання, тобто його здатність позитивно впливати на суспільну мораль: сповнені злого глузування та жорстокості покарання мають відійти у минуле у цивілізованій спільноті людей.

Принцип індивідуалізації кримінальної репресії пов'язаний із профілактикою злочинності. Таким чином можна дійти висновку, що природа психіки людської істоти є своєрідною «terra incognita», а злочин визначається цілою низкою причин, мотивів, що приховані не тільки у людині, але й у зовнішньому середовищі. Окрім того, помітили, що цей процес не у всіх відбувається однаково: для одних – наявність сприятливих обставин і мінімум протилежних мотивів, а для інших – виснажлива боротьба суперечностей, пристрастей. Різниця спостерігалась і у мотивах злочину: від неважливих до глибоко егоїстичних. А це змусило багатьох зробити висновок, що потрібно досягти максимально точної, сумірної відповідальності винного за злочинні діяння, зважаючи на характеристику тих внутрішніх процесів, які передували вчиненню злочину, або за різницею тих мотивів, які визначають його. Поступово формулюється вимога необхідності максимально можливої індивідуалізації покарань. Адже спостереження свідчили, що на двох суб'єктах, які вчинили однаковий злочин і були однаково покарані, одне і те ж покарання відображається інколи абсолютно протилежно [5].

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід нагадати, що відповідно до так званих абсолютних теорій, філософське обґрунтування яких належить Канту і Гегелю, центральна ідея покарання – всезагальна, кожному закону першочергово притаманна, справедливість. Сенс покарання вичерпується виключно реакцією на дію;

суспільством констатується несправедливість. Спокутування провини означає відновлення порушеної свободи. Проте за цією концепцією не прихована жорстокість, що принижує людину, а навпаки – турбота про честь і свободу індивіда.

Література

1. Конституція України (Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141; 2. Ливановский В. Исследование начал уголовного права, изложенных в Уложении царя Алексея Михайловича / Ливановский В., проф. Ришельев. – Одесса: Гор. Тип., 1847. – 149 с.; 3. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. – М., 1939. – С. 308-309; 4. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Георг Вильям Фридрих Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.; 5. Білогриць-Котляревський Л. С. Общие черты истории уголовного права // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Том 7. Кримінальне право. Кримінальний процес / Упорядники: О. М. Костенко, О. О. Кваша; відп. редактор О. М. Костенко. – К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2004. – 616 с.